

ORTAÇAĞ İSLÂM KAYNAKLARINDA TUNA BULGARLARI İÇİN KULLANILMIŞ OLAN ETNONİMLER (KRONOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME)

ERMAN ŞAN*

Tuna Bulgar Hanlığı¹, 681 yılındaki kuruluşundan bir Bizans eyaleti haline getirildiği 971 yılına kadar yaklaşık üç asırlık bir süre için Balkanlar ve yakın çevresinde hüküm sürmüş bir devletti. Bu döneme dair temel kaynaklarımız başta Grekçe ve Latince yazılı eserler olmak üzere Tuna Bulgarlarından günümüze kalmış epigrafik ve arkeolojik buluntulardır. Saydıklarımıza ilaveten, daimî surette göz ardı edilmiş olan, Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe de Tuna Bulgarlarına dair değerli bilgiler bulunmaktadır. Maalesef şimdiye değin mevzubahis eserlerdeki bilgiler derlenmediği gibi Tuna Bulgarlarına dair oluşturulan monografilerde de lâıkiyla kullanılmamıştır². Elbette Ortaçağ İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarlarından bahseden haberlerin birkaç etnonim altında ve dağınık bir şekilde aktarılmış olmasının bundaki payı yadsınamayacağı gibi haberlerin pek çoğunun Tuna Bulgarlarının hangi dönemine ait olduğunun belirsizliği de ayrıca bir zorluk teşkil eder. Bu da doğal olarak modern araştırmacıların zaman zaman yanılıya düşmelerine zaman zaman da konuya dair İslâm kaynaklarını görmezden gelmelerine neden olmuştur. Özellikle her bir etnonimin ne zaman kullanılmaya başlanıldığının ve hangi döneme dair haberlerde Tuna Bulgarlarını kastettiğinin bilinmesi bu açıdan önemlidir. Çalışmamız aslında tam olarak bu ihtiyaçlara binaen vücuda getirilmiştir ve Tuna Bul-

* Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ermansan@gmail.com.

¹ Tuna Bulgar Hanlığı için bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 255-276; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999; Akdes N. Kurat, "Bulgaristan", *IA*, II, 796-801; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *GDAAD*, 10-11 (1981-1982), s. 91-123; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 204-209; Ahmet Taşağul, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul 2013, s. 284-286; Osman Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *TDİD*, X/2 (2010), s. 1-18.

² Değerli çalışmasında Runciman, Tuna Bulgarlarının erken tarihine dair ana kaynakları tartıştığı ek kısmında hiçbir Ortaçağ Müslüman müellifini zikretmemektedir. Bkz. *First Bulgarian Empire*, s. 265-272.

garları tarihine dair Ortaçağ İslâm kaynaklarındaki bilgileri, etnonim ve bunların kökenleri odaklı, sistematize etmeyi hedeflemektedir.

İslâm tarih ve coğrafya yazımının genelde “kusur” addedilen, fakat aslında yukarıdaki türden zorlukların aşılmasında rehberlik vazifesi görebilecek bir özelliği bulunmaktadır. Buna göre Ortaçağ Müslüman müellifleri kendi eserlerine dâhil edecekleri bilgileri eğer daha önce kaleme alınmış eserlerden derliyorsa özel isimlerin yazımında kaynaklık eden eserdeki biçimlere çoğunlukla sadık kalmışlardır. Hatta bunu kendilerine kaynaklık eden eserdeki özel ismin yanlış yazılmış olması durumunda da yapmışlardır. Aslına bakılırsa bizim burada yapacağımız da tam olarak Tuna Bulgarlarına dair “kusurlu etnonimleri” kaynağına doğru takip etmekten başka bir şey değildir. Böylelikle ilgili haberlerin kronolojik ve tematik açıdan netlik kazanmasıyla araştırmacılara daha doğru analizler yapma imkânının sağlanacağı kanaatindeyiz. Tüm bu şartlar göz önüne alındığında, Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimlerin kronolojik bir tasnife tâbi tutulmasının aynı zamanda bir zorunluluk olduğu da görülecektir. Bunu sağlamak yolunda asıl faydalanacaklarımız ise Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgar Hanlığı'nın çağdaşı olan (miladî VIII.-X. yüzyıllar) etnonimlerdir. Çünkü bunların kahir ekseriyeti, aşağıda detaylıca görüleceği gibi, doğrudan tanıklığa dayanmaktadır ve belirli zaman aralıkları için kullanılmışlardır.

Tuna Bulgarları, kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla, kendilerini çoğunlukla *Bulgar* (Βουλγάρ) ve bazen de *Burgar* (Βουργάρ) olarak adlandırmışlardır³. Komşuluklarındaki halkların yazılı kaynaklarında onlar için kullanılmış etnonimler de Bulgar adıyla uygunluk göstermektedir. Örneğin Latince yazılı kaynaklarda Bulgarlar için *Bulgari*⁴, *Wlgar* (>*Vlgar*)⁵, *Vulgari*⁶ ve *Vulgares*⁷; Grekçe yazılı kaynaklarda da yine benzer bir biçimde *Bulgaron* (Βουλγάρων)⁸ ve *Bulgaroi* (Βούλγαροι)⁹ etnonimleri görü-

³ Tuna Bulgar kitabelerinden özetanımlamalarını barındıranlar Grek harfleriyle Grekçe olarak kaleme alınmışlardır. Bkz. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 34-35, 62.-63.

⁴ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Moritz Eduard Pinder - Gustav Parthey, Berolini 1860, s. 185; *Annales Bertiniani*, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883, s. 43; *Annales Fuldenses*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1891, s. 25, 35, 42, 56, 121, 126, 129.

⁵ Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripartita*, ed. Caroli Annibalis Fabroti, Venetiis 1729, s. 90-92.

⁶ *Annales Fuldenses*, s. 112.

⁷ Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 95, 132; *Annales Fuldenses*, s. 65.

⁸ Kosmas Indikopleustes, *Khristianiki Topographia*, ed. Eric Otto Winstedt, Cambridge 1906, s. 119.

⁹ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967, s. 52.

lür. Rus letopislerinde ise *Bolgarı* (Болгары)¹⁰ olarak karşımıza çıkarlar ve buradaki kullanım hem Tuna Bulgarları hem de İdil Bulgarları için ortaktır¹¹.

Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimler de, birkaç istisnası bulunmakla birlikte, yukarıda zikredilenlerle paralellik arzeder. İslâm kaynaklarındaki etnonimleri kronolojik bir tasnifle vermek gerekirse bunlar: *Burcân* (بُرْجَان), *Burgar* (بُرْغَر), *Bulgar* (بُلْغَر) ile varyantı *Bulgarî* (بُلْغَرِي), *Bulgāru'd-dâhil* (بُلْغَار الدَّاحِل) ile varyantı *Bulgār-ı Enderûnî* (بُلْغَار اَنْدَرُونِي) ve son olarak da *Bulkār*'dır (بُلْكَار). Etnonimlerden *Burcân* ve *Burgar* haricinde kalanlar çok ufak yazım ve ses değişiklikleri ile Arapça yazılı kaynaklarda rastlamaya alışık olduğumuz bir hususiyeti aksettirirler. Buna göre herhangi bir topluluğun, bölgenin veya şehrin adının birbirinden küçük farklarla ayrılan birkaç biçimde yazılmış olması nadirattan değildir ve benzeri bir durumla Başkurt, Karluk, Kırgız, Kıpçak ve Peçenek gibi diğer Türk boylarının isimlerinin birkaç farklı biçimde yazılmış olmasında da karşılaşılr¹². Nihayetinde bunları Arapçaya has değişiklikler olarak görmek gerekir. *Burgar* da Tuna Bulgarlarının kendi öztanımlamalarından bir diğeri iken, *Burcân* içinse daha detaylı bir açıklamaya ihtiyaç vardır.

***Burcân* (بُرْجَان)**

İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimlerin ilki *Burcân*'dır. Hemen burada ifade etmek gerekir ki, ister Tuna Bulgarları isterse İdil Bulgarları hakkında olsun, Bulgarlar için *Burcân* veya benzeri bir adlandırmaya diğer dillerde yazılmış kaynakların -hatta Bulgarların kendi kitabeleri de dâhil- hiçbirinde tesadüf edilmez. Diğer bir deyişle, Tuna Bulgarları için kullanılan *Burcân* etnoniminin yalnızca Arapça tarih ve coğrafya yazımına has olduğunu söylemek mümkündür. Peki, Müslüman yazarlar Tuna Bulgarları için neden böyle bir isimlendirmeyi tercih etmişlerdi?

Ortaçağın Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri, içerisinde *g* ve *k* seslerini barındıran bazı yabancı özel isimler Arapçaya aktarırlarken bahsedilen *g* ve *k* seslerinin yerine ج (cîm) harfini kullanmışlardır. Örneğin yine Doğu Avrupa'daki Türk boylarından Başkurtlar hakkında Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) coğrafya lüğatinde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Bâşğird* (بَاشْغَرْد): ... *Bazılan cîm* (ج) *harfi ile Bâşğird* (بَاشْجَرْد) *derler; bazılan* [da] *kâf harfi ile Bâşğird* (بَاشْغَرْد) *derler...*”¹³. Yâkût

¹⁰ Örnek olarak bkz. *Letopis Nestora*, ed. I. Glazunova, Sankt-Peterburg 1903, s. 8, 14; *Pskovskaya Letopis*, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837, s. 2.

¹¹ *Letopis Nestora*, s. 8, 10, 23, 33, 37'de Tuna Bulgarlarına dair olan haberler, s. 14, 45, 47'de ise İdil Bulgarlarına dair olan haberler bu etnonimle verilmiştir. Krş. için ayr. bkz. Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 480.

¹² Tüm bu biçimler için Ramazan Şeşen'in eserinde (*İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001) zikredilen çeşitli Türk boylarının isimlerine bakılabilir.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, [nşr. yk.], Beyrut 1977, I, s. 322.

el-Hamevî'nin tespiti yerindedir; dahası gerçekteki durum onun ifade ettiğiinden daha da karmaşıktır. *Bulgar* etnoniminin Arapçaya naklinde tam olarak bahsedilen hususiyetin rölü olsaydı *Burcân* yerine *Bulcar* benzeri bir adlandırma umabilirdik. Bununla birlikte Tuna Bulgarlarının kitabelerinde öztanımları olarak kullanılmış diğer bir isim *Burgaron* (Βουργάρων) veya *Burgarian* (Βουργαρήαν)¹⁴ bu geçiş için daha olası adaydır. Bunun Araplar tarafından Bizans aracılığıyla alınması gibi bir durum gerçekleşti¹⁵ ise Arapların Grekçe γ (gamma) harfini Arapçaya ج (cim) olarak dönüştürülmesi kuralı işletilmiş demektir. Yani Grekçe *Burgarian* şekli, Arapçada *Burcaran*'dan bozma *Burcân* ile karşılanmış olabilir. γ (gamma) ج (cim) dönüşümünün sayısız örneği vardır ama en bilineni elbette Klaudios Ptolemaios'un Araplar nezdinde de çok ünlü eseri *Megiste*'nin (Μεγίστη)¹⁶ *Kitâbü'l-Mecestî* veya *Mecistî* (كتاب المجسطى)¹⁷ şeklinde aktarılmasını gösterebiliriz. Yine benzeri bir dönüştürmede ünlü tabip ve filozof Galenos (Γαληνός), İslâm kaynaklarında *Câlinûs* (جالينوس) olarak karşımıza çıkar¹⁸.

Sebebi her ne olursa olsun Arapların Tuna Bulgarlarını *Burcân* olarak teşhis etmeleri -şayet daha erken değilse- Emevî hanedan azası ve aynı zamanda oldukça tecrübeli bir komutan olan Mesleme b. Abdülmelik¹⁹'in komutasındaki Müslüman ordusunun 98/717 yılında Konstantinopolis seferi ve kuşatması sırasında hem Bizans hem de Tuna Bulgarları ile temas ettikleri dönem gibi gözükmektedir²⁰. İslâm kaynaklarında, Tuna Bulgarlarından bahseden, Mesleme'nin seferi ve kuşatmasından önceki tarihlere ait başka haberler de bulunmakla birlikte bunlar en erken miladî IX. yüzyıl ortala-

¹⁴ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62.

¹⁵ Yine benzer bir aracılık, dönemin Bizans kaynaklarında Slavlar için kullanılmış olan *Sklaivenoi* (Σκλαβηνοί) tabirinin hemen hemen aynı tarihlerde İslâm tarih ve coğrafya yazımında da *Sakleb* ve *Sakâlibe* olarak görülmesinde söz konusudur. Tüm bu şekiller için bkz. Peter B. Golden, "Al-Sakâliba (The Sakâliba of Northern and Eastern Europe)", *EP*, VIII, s. 872.

¹⁶ Eserin asıl adı *Megale Sunktaxis*'tir (Μεγάλη σύνταξις). Fakat esere duyulan hayranlık nedeniyle ya bizzat Yunanlılar tarafından ya da Müslüman âlimlerinin ilk tercüme faaliyetleri esnasında ona "en büyük" (الكتاب الأكبر) manasına gelen *Megiste* (Μεγίστη) adı uygun görülmüştür. Bkz. Heinrich Suter, "Mecestî", *IA*, VII, 438-439. Bahsedilen tercüme faaliyetleri içinse bkz. Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar)", *IİED*, VII/3-4 (1979), s. 3-29.

¹⁷ *Kitâbü'l-Mecestî*'ye dair bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yûsuf Ali Tavil, Beyrut 2010, s. 430-431; Makdisî, *el-Bed' ve'l-târîh*, haş. Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998, I, s. 181.

¹⁸ *Câlinûs*'a dair bkz. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 2002, I, 100; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 457.

¹⁹ Mesleme b. Abdülmelik'in hayatı ve kariyeri için bkz. Karl Vilhelm Zetterstéen, "Mesleme", *IA*, VIII, 126-127; Gernot Rotter, "Maslama b. 'Abd al-Malik b. Marwân", *EP*, VIII, 740; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DLA*, XXIX, s. 318-319.

²⁰ Bu sefer ve kuşatma için bkz. E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", *JHS*, 18 (1898), s. 194-197; Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", *İSTEM*, VIII/15 (2010), s. 114-122.

ında kaleme alınmışlardır²¹. Dolayısıyla erken döneme ait olan bu haberler *Burcân* etnoniminin kökenini göstermek konusunda bir önceliğe sahip değildirlir.

Mesleme b. Abdülmelik, hedefi Konstantinopolis'i fethetmek olan bir orduyla karadan ve denizden sefere çıkmış, Trakya'ya geçerek Bizans başkentine doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu ilerleyiş sırasında Mesleme'nin *Sakālibe*²²'ye ait olduğu söylenen bir şehri (مدينة الصقالبة) fethetmiş olduğu²³ da İslâm kaynaklarında zikredilir. Fethin hemen akabinde Mesleme'ye *Burcân*, yani Tuna Bulgar, süvarileri (خيل برجان) hücum etmişler, fakat Mesleme bundan kurtulmasını bilmiştir²⁴. Haber, Tuna Bulgarları ile Müslümanların ilk doğrudan temasını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Ayrıca bu bilgi, Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855) tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşmış ilk İslâm kroniğinde²⁵ de yer bulmuştur. Yapılan askerî harekâtın bir Konstantinopolis seferi olması başlı başına bir hadise iken, kuşatmanın başarısızlık hatta felakete sonuçlanması Müslümanların daha fazla dikkatini çekmesine neden olduğunu kestirmek zor değildir. İslâm kaynaklarına göre başarısızlığın müsebbiplerinden biri de Tuna Bulgar Hanı²⁶'nın Mesleme'ye kurduğu tuzaktı²⁷. Tuzağa

²¹ Örneğin Mes'ûdi (*et-Tenbih ve'l-İsrâf*, [nşr. yk.], Kahire 2009, s. 144-145), Tuna Bulgar Hanı Tervel'in (طرفلا ملك برجان) Bizans İmparatoru II. Iustinianos'a (I. 685-695, II. 705-711) yaptığı yardımlardan ve bu yardımların neticesinde Iustinianos'un tahtı tekrar ele geçirmesinden bahsetmektedir. *Kütübü'l-Uyûn ve'l-hadâ'ik fi ahbârî'l-hakâ'ik* (ed. Michael Jan de Goeje - Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869, s. 26)'te ise Bizans İmparatoru II. Anastasios'un (713-715) *Bilâdü'l-Burcân*'a (بلاد البرجان) sürülmesine dair bir haber bulunmaktadır.

²² İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılan Slavlar için bkz. Golden, "Al-Sakāliba", s. 872; Florin Curta "Sklaviniai and Ethnic Adjectives: A Clarification", *Byzantion Nea Hellás*, 30 (2011), s. 85-98; Bizans ve Slavlar için bkz. George Ostrogorsky, "Byzantium and South Slavs", *SEER*, XLII/98 (1963), s. 1-14; José M. Riveros, *La Crónica de Monemvasia. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas*, Valparaíso 2010, s. 21-53. *Sakālibe* daha sonrasında özellikle köle ticareti vasıtasıyla Ortaçağ İslâm toplumunun bileşenlerinden biri de olmuşlardır. Buna dair bkz. Vladimir İ. Lamanskiy, *O Slavyanah v Maloy Azii, v Afrike i v İspanii*, Sankt Peterburg 1859; Clifford E. Bosworth, "Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)", *EF*, VIII, s. 878-879; Ahmet Taşağıl, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, s. 3-4; Dimitri E. Mişin, *Sakāliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekove*, Moskva 2002; Mehmet N. Özdemir, "Sakālibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2011), s. 89-107.

²³ Buna dair bkz. Erman Şan, "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medinetü's-Sakālibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 71-83.

²⁴ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985, s. 315-316; yine aynı rivayet Ebül-Kâsım İbn Asâkir (*Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut 1997, LVIII, 32) tarafından da aktarılmıştır. Daha kısa bir rivayet için bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998, XIII, 102. Zehebî (*Târîhu'l-İslâm ve veşyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1990, VI, 269) de Halife b. Hayyât'ın adını zikrederek ondan nakleder.

²⁵ Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 71 dn. 4.

²⁶ Tuna Bulgar Hanı, İbn Asâkir (*Târîhu medîneti Dımaşk*, XXII, 442) tarafından *Sâhibü Burcân* (صاحب برجان) şeklinde anılırken İbn Kesir'de (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 655) ise *Melikü'l-Burcân* (ملك البرجان) şeklindedir. Burada bahsedilen, yıl göz önüne alındığında, Tuna Bulgar Hanı Tervel olmalıdır. Tervel için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-568.

kadar da yeterince başarılı ilerlediği söylenemeyecek kuşatma, tuzaktan sonra çok daha vahim bir hâl almıştı. Gelen yardımcı destekler her ne kadar Bulgarlara gereken cevabı vermiş olsalar da Müslümanlar Konstantinopolis önlerinden hedeflerine ulaşmadan çekilmek zorunda kalmışlardır²⁸. Vahameti nedeniyle Müslüman toplum hafızasında son derece önemli bir yer işgal eden sefere dair rivayetlerde, Tuna Bulgarlarından *Burcân* olarak bahsedilmesinin daha sonrasında aynı etnonimin yaygınlaşarak kullanımında kalmasına katkı yaptığı anlaşılıyor. Mesleme'nin Tuna Bulgarları ile maceraları aslında doğrudan temas olmasından dolayı buna ilişkin haberler hemen akabinde sözlü tarih rivayetleri şeklinde kullanıma girmişti. Bundan kısa bir süre sonrasında da Nûh peygamberin soyundan bahseden bazı haberlerde ve ilk coğrafya eserlerinin pek çoğunda *Burcân*'dan da bahsedilmeye başlanacaktır.

İzleyen süreçte Nûh peygamberin soyuna dair olan rivayetlerde *Burcân*'ın da görülmeye başlanması konumuz açısından oldukça önemlidir. Ortaçağların Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri arasında kavimlerin menşei varsayılan ilk ata vasıtasıyla, “*ikinci veya sonraki Âdem*” (آدم الأخير)²⁹ olarak da bilinen, Nûh peygamberin soyuna bağlamak gibi bir eğilim vardı³⁰. Eğilimin kökeninde şüphesiz *Kur'ân*'ın *Sâffât Sûresi*'ndeki Nûh peygambere ve soyunun akıbetine dair olan ayetler bulunur³¹. Bu ayetlerde onun neslinin yeryüzünde kalanlar olduğu söylenmekle birlikte çocukları hakkında bir ayrıntıya girilmez. Müslüman âlimleri *Kur'ân*'da bahsedilmeyen bu bilgileri *Tevrât*'ın Tekvîn bölümünden istifadeyle tamamlayarak yeniden kurgulamışlardır³². Her ne kadar bunlar *Tevrât*'taki ilgili kısma dayanılarak hazırlansalar da Müslümanlar tarafından tekrar ele alındıkları sırada dönemlerindeki kavimlerin de Nûh peygamberin soyuna dâhil edilmesiyle bir manada revize edilerek coğrafi ve tarihî bir zemine oturtulmuşlardı. Yapılan düzenlemeyle birbirine coğrafi ve

²⁷ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1979, VI, s. 532.

²⁸ Bkz. Hacıyev, “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik”, s. 120-121.

²⁹ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, s. 217.

³⁰ İşin aslı bu eğilim, Ortaçağ'da üç büyük semavî dinden birine mensup olan ve tarih yazma geleceğine sahip halkların neredeyse tamamında bulunuyordu. Roma İmparatorluğu döneminde yazılmış bir Yahudî tarihindeki durum için bkz. Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, İng. çev. Heyet, New York 1800, I, s. 22-28. İlk Hıristiyan halklardan biri olan Albanlar arasındaki durum için bkz. Movsēs Khorenats'î, *Hayoc' Patmut'ıwn*, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 27-29. Bizans'taki durum için bkz. Ioannes Malalas, *Khronographia*, İng. çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986, s. 4-10. Bu eğilimin Rus letopislerine yansımaları için bkz. *Letopis Nestora*, s. 1-3. İspanyolca yazılmış ilk genel dünya tarihinde de yine bu eğilim görülmektedir. Buna dair bkz. Alfonso el Sabio, *Primera Crónica General Estoria de España*, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906, I, s. 5-7. İngiliz tarihlerindeki durum için bkz. *Flores Historiarum*, İng. çev. Charles Duke Yonge, London 1853, I, s. 7-12. Süryani tarih yazımındaki örnek için bkz. İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanûth zabhne*, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, I, s. 73-74.

³¹ es-Sâffât 37/74-77.

³² Nûh peygamberin soyuna dair haberlerdeki çocuklarının ve torunlarının isimleri de yine *Tevrât*'ın ilgili bölümünden devşirilmiştir. *Tevrât*'ta (Tekvîn 10/2) geçen Yâfet'in çocuklarının adları şunlardır: Gomer, Mecüc, Maday, Yavan, Tubal, Meşek ve Tiras.

linguistik yakınlığı bulunan kavimler de genelde kardeş olarak gösterilmiştir. Epik görünümlerinin ötesinde bu nevî haberler, tarihçiler açısından çok önemli bir ayrıntı olarak mevzubahis kavimlerin, onlara dair rivayetlerin sözlü ve yazılı tarihe dâhil edildikleri esnada yaklaşık olarak dünyanın hangi bölgesinde kâin olduklarını kestirelebilmek için tanınır. Özellikle İbn İshak (ö. 151/768)³³ ve Kelbi'den (ö. 204/819)³⁴ rivayet edilen bazı haberlerde *Burcân*'ın da bulunması³⁵, miladî VIII. yüzyılda Tuna Bulgarlarının ve hatta isimlerinin daima birlikte zikredildiği *Sakâlibe*'nin Müslüman âlimlerce bilindiğinin kanıtıdır³⁶. Daha sonraki listelerde *Burcân*'a daha az tesadüf edilirken onların yerine daha değişik ve yeni halklar (Başkurt, Rus, Macar, Kırgız, Karluk vs. gibi) soyacağında yer bulmuşlardır³⁷.

Burcân etnonimi bir yandan Nûh peygambere dair şecerelere eklenirken diğer yandan da İslâm tarih ve coğrafya eserlerinde Tuna Bulgarlarına dair haberlerde kullanılmaya devam etmiştir. Ortaçağ İslâm coğrafya eserleri arasında *Burcân*'a rastlayabildiğimiz ilk bilgi Muhammed b. Mûsâ el-Hârîzmî'nin (ö. 847'den sonra) ve onu takiben İbn Serâbiyûn'un (miladî X. yüzyıl) coğrafyaya dair çalışmalarında

³³ İbn İshak, muhaddis olmasının yanı sıra ilk büyük İslâm tarihçisidir. İbn İshak için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 26-28.

³⁴ Kelbi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 35-36.

³⁵ Konuya dair Makdisî'de (*el-Bed' ve't-târîh*, I, s. 222-223) bulunan ve İbn İshak'tan nakille verilen anlatı şöyledir: "İbn İshâk, Tevrât ehli tarafından anlatılanları şöyle aktarır: Yâfes b. Nûh, Erisimeh bint Merâzîl b. ed-Dermesîl b. Ahnûn b. Kîn b. Âdem (بن أمّ بن اخنوخ بن الترمسيل بن احنوخ بن قين بن آدم) ile evlendi. Ve o [Erisimeh], Yâfes için yedi erkek bir de kız çocuğu doğurdu: Cümer (جومر), Mâreh (مارح), Vâil (وايل), Havâr (حوار), Tûbel (توبل), Hûşek (هوشك), Teras (ترس) ve Sebkeh bint Yâfes (سبكه بنت يافث). Türk (الترك), Hazar (الخزر), Sakâlibe (الصقالبة), *Burcân* (برجان), Eşbân (اشبان), Ye'cûc ve Me'cûc (ياجوج و ماجوج) bunlardan [Yâfes'in çocuklarının soyundan]dırlar". Yine İbnü'l-Esir (*el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut 1987, I, s. 62; *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul 2008, I, 67)'de bulunan ve Kelbi'den nakille verilen rivayet ise şöyledir: "Yâfes b. Nûh'a gelince, Câmer (جامر), Mev'ac (موعج), Mavâdi (موادي), Bevân (بوان), Sûbâl (توبال), Mâşec (ماشج) ve Tıraş (تيرش) onun çocuklarıdır. Fârs melikleri (ملوك فارس) Câmer'in çocuklarıdır; Türk (الترك) ve Hazar (الخزر) Tıraş'ın çocuklarıdır; İşban Mâşec'in çocuklarıdır; Türk ve Hazar memleketlerinin doğusunda olan Ye'cûc ve Me'cûc (ياجوج و ماجوج) ise Mev'ac'ın çocuklarıdır. Sakâlibe (الصقالبة), *Burcân* (برجان) ve el-Eşbân (الاشبان) Bevân'ın çocuklarıdır. Onlar [Sakâlibe, *Burcân* ve el-Eşbân] el-'İs'in (العيس) ve diğerlerinin çocuklarından olanların oraya gelip yerleşmelerinden önce Rûm diyarında (أرض الروم) idiler. Hâm, Sâm ve Yâfes'in [soyundan olan] tüm firkalar dünyaya yayıldılar; oralarda yerleştiler ve yerleştikleri yerlerden diğerlerini sürüp çıkardılar". *Burcân*'ı barındırdan diğer rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire [t. y.], s. 26; Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, I, 17; Mes'ûdi, *Mürâci'ü'z-zehab*, thk. 'Affif Nâif Hatum, Beyrut 2010, I, 329; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003, I, s. 259 ve II, s. 28.

³⁶ *Sakâlibe*'nin Nûh peygamberin soyuna dair anlatılarda görülmesi daha erken tarihlere dayanır. Örneğin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) vasıtası ile Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste Yâfes'in çocukları Ye'cûc ve Me'cûc, Türk ve Sekâlibe (الصقالبة) olarak zikredilmektedir. Bu hadis için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LXII, s. 277-278. Yine aynı isimlerin Yâfes'in çocukları olarak sıralandığı bir diğer rivayet için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, I, s. 26.

³⁷ Bu türden rivayetler için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 24, 30, 33, 43, 72, 205-206.

bulunmaktadır³⁸. Altıncı iklimin şehirlerini sayarlarken öncelikle *Burcân* isimli bir şehirden bahsederler. Hârizmî'de برحان (>برجان)³⁹, İbn Serâbiyûn'da ise مدينة برجان (ارض برجان) (>مدينة برجان)⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Daha sonra ise *Burcân* memleketini (ارض برجان) *Sermâtiye* yani Sarmat beldeleri (بلاد سراماطيه) olarak teşhis etmişlerdir⁴¹. Fakat *Burcân* etnoniminin literatürde uzun süre kullanımında kalmasını sağlayan asıl kişiye Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî'dir⁴². Hârizmî'nin eserlerini telif ettiği tarih göz önünde bulundurulduğunda⁴³ *Burcân*'a dair bilgilerini Cermî'den almamış olduğu anlaşılmaktadır.

Mes'ûdî (ö. 345/956), Muharrem 231/845 tarihinde Bizans İmparatorluğu ile Abbâsi Devleti arasında gerçekleştirilmiş olan esir mübadelesinde⁴⁴ kurtarılan Müslüman esirler arasında Cermî'nin de bulunduğunu ve onun Rûm (Bizans) tarihi, imparatorları, makam sahipleri, beldeleri, yolları, oraya yapılan akın vakitleri, onların yaptıkları akınların dönemleriyle komşu memleketleri gibi konularda bilgili bir kişi olduğunu ve ayrıca bu konulara dair bir de eserinin bulunduğu bilgisini verir⁴⁵. Haklı olarak E. W. Brooks, Cermî'den rivayet edilen bazı haberlerden dolayı eserini 845 yılından önce tamamlamamış olduğunu düşünmektedir⁴⁶. Ünlü coğrafyacı İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913) de eserindeki Bizans'a dair anlatılarını ismini zikrederek Cermî'den nakille verir⁴⁷. Açıkça burada en dikkat çekici husus, İbn Hurdâzbih'in Cermî'den Bizans *Themalarına*⁴⁸ dair olarak aktardığı bilgilerde Tuna

³⁸ Hârizmî ile İbn Serâbiyûn'un eserleri arasındaki münasebete dair bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Izbrannye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957, s. 97-99.

³⁹ Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, ed. Hans von Mżik, Leipzig 1926, s. 30.

⁴⁰ İbn Serâbiyûn, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlmî's-seb'a*, ed. Hans von Mżik, Leipzig 1926, s. 38.

⁴¹ Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, s. 105; İbn Serâbiyûn, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlmî's-seb'a*, s. 41. Her iki eser genel olarak Ptolemaios'un takip ettiği için haberdeki Sarmatlar da Ptolemaios'un eserinden alınmıştır. Ptolemaios ile Hârizmî'nin eserleri arasındaki münasebet için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 96-97. Ptolemaios'un eserinde bahsettiği Avrupa'daki Sarmatlar için bkz. *Geographia*, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843, I, s. 167-174.

⁴² Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî hakkında bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 131-132.

⁴³ Hârizmî'nin günümüze ulaşmış olan eserlerinin Abbâsi Halifesi Me'mûn'a sunulmuş olduğu söylenir. Yani eser için *a terminus ante quem*, Me'mûn'un ölüm yılı olan, 218/833'tür. Bkz. Joan Vernet, "Al-Kh'ârazmî", *EP*, IV, 1070; İhsan Fazlıoğlu, "Hârizmî", *DLA*, XVI, 224.

⁴⁴ Bu mübadele için bkz. Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 102.

⁴⁵ Mes'ûdî, *et-Temhîh ve'l-İşrâf*, s. 166; İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde Cermî veya onun yazdığı söylenen kitap hakkında bir bahse rastlayamadık.

⁴⁶ E. W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *JHS*, 21 (1901), s. 70; Warren T. Treatgold da bu fikirdedir, bkz. "Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army", *GRBS*, 21 (1980), s. 269-270.

⁴⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889, s. 105, 109.

⁴⁸ Thema sistemi için bkz. Alexander Kazhdan, "Theme", *ODB*, III, 2034-2035. Bizans'ın Avrupa kıtasındaki Themalarının kuruluşuna dair bkz. George Ostrogorsky, "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", *DOP*, 13 (1959), s. 1-21. İslâm kaynaklarında Bizans Themalarına dair haberler için bkz. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", s. 67-77; Minorosky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 419-425.

Bulgarlarından *Bulgar* değil de *Burcân* olarak bahsetmesidir. Bu haliyle Bulgarlar için kullanılan *Burcân* etnoniminin coğrafya ve tarih literatüründe yaygınlaşmasını sağlayan da bu bilgilerdir. İbn Hurdâzbih'ten sonra da Cermî kaynaklı olan Tuna Bulgarlarına dair rivayetler İslâm tarih ve coğrafya yazımında, daima *Burcân* etnonimiyle, aktarılmaya devam etmiştir.

Burcân etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair verilen tarihî haberler miladî VIII. yüzyıl başlarından IX. yüzyıl ortalarına kadar, büyük ihtimalle Cermî'nin bu tarihe kadarki haberleri aktarmış olması nedeniyle, devam etmektedir⁴⁹. Daha sonrasında *Burcân* etnonimi genel olarak kullanımdan düşerken eski eserlere dayanan bazı coğrafya ve tarih müellifleri yine de eserlerinde *Burcân*'dan bahsetmeye devam etmişlerdir⁵⁰.

Burgar (بُرْغَر)

Kronoloji göz önüne alındığında İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan ikinci etnonim *Burgar*'dır. *Burgar* etnonimine dair en erken tarihli habere İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) ünlü eseri *el-Fihrist*'te tesadüf ediyoruz. Burada, Abbâsi Halifesi Me'mûn (813-833) tarafından kaleme alınan eserlerden bahsedilirken⁵¹: “*Onun* [Me'mûn'un] *kitapları arasında şunlar vardır: el-Kitabü cevabi Melikü'l-Burgar (الكتب جواب ملك البرغر). Bu eserde onun [Burgar Meliki'nin] İslâm inancı ve emirleri hakkında sordukları[na cevaplar] bulunur...*” denilmektedir. Bir başka yerde de Muhammed b. İshâk'tan kitabın hacmine dair şu sözleri nakleder⁵²: *O* [Me'mûn], *Melikü'l-Burgar'a (ملك البرغر) yüz varaktan daha fazlasını hâvî bir kitap yazmıştı*”. Hemen belirtmek gerekir ki, ne Bulgar Hanı'nın ne de Me'mûn'un eserleri maalesef zamanımıza ulaşmamıştır. Omeljan Pritsak, İslâmiyet'e ilgi duyan Bulgarların, Kara Bulgarlar olarak da bilinen Kuban Bulgarları olduğunu düşünse de⁵³ Peter B. Golden, burada bahsedilen *Burgar Meliki*'nin Tuna Bulgar Hanı olduğu fikrindedir ve bunu pek de şaşırtıcı olmayan bir durum şeklinde niteler⁵⁴.

Ashında İslâmiyet ile ilgilenen Bulgar Hanı'nın kimliği konusunda, Me'mûn'un kitabının başlığında kullanılan *Burgar* bizlere bir fikir verebilir. *Burgar* etnonimi yukarıda da etraflıca izah edildiği gibi Tuna Bulgarları tarafından kendi kitabelerinde kullanılmış oztanımlamalardan birisiydi. Bu bağlamda Talât Tekin, *Burgar* (Βουργάρ)

⁴⁹ Cermî kökenli olduğunu düşündüğümüz son haber için bkz. Mes'ûdi, *Mürücü'z-zehab*, III, s. 245.

⁵⁰ Örnek olarak bkz. İdrîsi, *Nüzhetu'l-müştâk fi'hrâki'l-âfâk*, [nşr. yk], Beyrut 1989, II, s. 911-912; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnâvut, Beyrut 2006, I, s. 171; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meyâhîr ve'l-a'lâm*, XIII, s. 17.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 185-186.

⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 292.

⁵³ Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçbeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, Ankara 2002, II, s. 511-512.

⁵⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 207.

biçiminin gerileyici benzeşme ile *Bulgar*'dan çıkmış olduğunu ifade eder⁵⁵ ki tam olarak *el-Fihrist*'te geçen etnonim de budur. Anlaşıldığı kadarıyla Me'mûn'un kitabındaki şekil olan *Bugar*, yazılı tarih rivayetleri üzerinde belirgin bir etki yapmamıştır. Bu dönemde ve hatta yaklaşık miladî IX. yüzyıl ortalarına kadar, öncesinde de olduğu gibi, *Burcân* etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair haberler aktarılmaya devam etmiştir.

Yine *Bugar* etnonimini kullanarak Tuna Bulgarlarına dair haberler aktaran diğer bir kaynağımız Mes'ûdî'dir. Mes'ûdî, Me'mûn'un kitabının yazıldığı tarihten yaklaşık bir asır sonrasında Karadeniz ve ona dökülen nehirler hakkında bilgi veriyor⁵⁶:

“Dördüncü Deniz: Buntus Denizi'dir (بحر بنطس) [Karadeniz]⁵⁷ ki orası Bugar (البرغر), Rûs ve diğer milletlerin denizidir⁵⁸... [Buraya dökülen nehirlerden] Danube Nehri (نهر دنبا) [Tuna] büyük bir nehirdir. Onun genişliği yaklaşık üç mildir. Ve Kustantiniyye'nin birkaç gün arındadır. Onun civarında Sakâlibe'den Nâmeçin ve Mirâvat (النامجين والمرأوة) yurtları bulunur. Ve oraya Hristiyan olduklarında Bugar (البرغر)'dan pek çoğu yerleşmiştir”.

Mes'ûdî'nin pasajının, hem kronolojik açıdan hem de *Burcân* yerine *Bugar* etnoniminin kullanılması açısından, İbn Hurdâzbih veya Cermî kökenli olmadığı açıktır ve anlaşıldığı kadarıyla da Mes'ûdî'nin başkaca bir kaynağı daha olmuştur. Olasılıkla haberde adı geçen ve geçmeyen kavimlerle birlikte Bulgarların Hristiyan olmalarından sonraki dönemlerden bahsedilmesi nedeniyle pasaj yaklaşık olarak 864-889 yılları arasındaki duruma işaret etmektedir. Haberdeki *Nâmeçin*, Germen kavimleri için kullanılmış bir etnonim iken⁵⁹ *Mirâvat* ise Moravya'nın Slav ahalisine

⁵⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62.

⁵⁶ Mes'ûdî, *el-Tenbih ve'l-işraf*, s. 66.

⁵⁷ *Buntus Denizi* ile kastedilen *Pontos* yani Karadeniz'dir. Karadeniz'in tarihi süreçte aldığı isimlere dair olarak bkz. Murat Arslan, “Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Onyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olba*, 14 (2006), s. 75-91.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehbe*'te (I, 91, 147) de aynı bilgileri verir. Bekri (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 150), Mes'ûdî'den alınmış gibi gözükten bir pasajda şunları aktarır: “... *Nituş Denizi* (بحر نيطش) ki orası Türk, Bugar (البرغر), Rûs ve diğer milletlerin denizidir”. Farklılık Bekri'nin noktalamasından kaynaklanmışa benziyor: نيطش yerine نيطش .

⁵⁹ İslâm tarih ve coğrafya eserlerinde Orta Avrupa'da bulunan bir halka işaret eden *Nâmeçin* (النامجين) etnonimi aslında Germenler için kullanılmıştır. Bu etnonim Slav dillerinde ‘*dilsiz, dili tutulmuş, konuşulani anlamaz*’ gibi manalara gelen *Nemets*'e (Нѣмѣцъ, Eski Rus. Нѣмѣць) dayanır. Slav dillerindeki bu kelime aynı zamanda Almanlar/Germenler için de etnonim olarak kullanılmıştır. Bu ve Slav dillerindeki biçimler için bkz. Marx Vasmer, *Etimologičeskij Slovar Russkogo Yazıka*, Moskva 1987, III, s. 62; ayr. bkz. *Letopis Nestora*, s. 49. Osmanlı Türkçesinde Almanlar ve Avusturyalılar için kullanılmış olan *Nemçe* etnonimi de Slav dillerinden ödünçlemedir. Şemseddin Sâmî (*Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 1471) bu konuda: “*Nemçe* (نمچه) yahut *Nemse* (نمسه) (*Slavca dilsiz demektir*) : 1- Alman, Almanyalı, Avusturyalı; *Nemçe* lisânı. 2. Almanyalı, Avusturyalı; *Nemçe* İmparatorluğu; *Nemçe* memleketi” demektedir.

işaret etmektedir⁶⁰. Yine pasajda Peçeneklerin tazyiki ile Tuna yakınlarına 889 yılı civarında gelmiş bulunan Macarlara⁶¹ dair de herhangi bir atf bulunmamaktadır. Macarların 892 yılında Doğu Franklarının Kralı Arnulphus Carintiae (887-899) tarafından Moravya Slavlarının Knezi I. Svyatopolk'a (871-894) karşı yardım için çağrılmaları⁶² üzerine geldikleri bölge de tam olarak Mes'üdi'nin haberinde tanımlandığı bölgedir. Macarlarla ilgili olarak bu bilgilerin hiçbirinden bahsedilmemesi nedeniyle haber için *a terminus ante quem* 889 olmalıdır. Tuna Bulgarlarının Hıristiyan oldukları 864⁶³ tarihi ise haber için *a terminus post quem* kabul edildiğinde pasajı 864-889 yılları arasına, kabaca miladi IX. yüzyılın ikinci yarısına, tarihlendirebiliriz. Bunun neticesinde de Mes'üdi'nin de ayrıca bir kaynağının bulunduğunu kabul etmemiz gerekir⁶⁴.

Yine Mes'üdi tarafından aktarılan başka bir haber miladi X. yüzyıl başlarına aittir ve burada Mes'üdi, *Thessaloniki Theması* hakkında bilgi verirken burasının Tuna Bulgarları tarafından hâkimiyet altına alınmasına değinir⁶⁵:

“Bendu⁶⁶ Sâlûnike (بند سالونیکه), 290 [903] senesinde [Abbâsi Halifesi] Müktefi'nin hilafetinde [902-908] denizden *Gulâmu Zerrâfe Leân* [Trablus Emiri Leon]⁶⁷ tarafından fethedilmiştir. Orası [Sâlûnike] Kustantîniyye'den önce, el-İskender b. Filibbus el-Melik tarafından inşa edilmiş büyük bir şehirdir. Burgar (البرغر) ve göçebe Türklerden Valandariyye (ولندرية)⁶⁸ denilenler ona hâkim olmuştu...”.

⁶⁰ *Mirâvat* için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 427-438, 441-442; bu dönemdeki Moravia ve Moravia Slavları için bkz. George Ostrogorsky, “The Byzantine Background of the Moravian Mission”, *DOP*, 19 (1965), s. 1-18.

⁶¹ Macarların bölgeye gelişlerine dair bkz. Akdes N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 45-50; Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2010, s. 9; Carlile A. MacArtney, *Hungary: A Short History*, London 1962, s. 8-9.

⁶² Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-11; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 49.

⁶³ Bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 133-135.

⁶⁴ Mes'üdi, diğer kaynağandan gelen haberler Cermi kökenli haberler ile örtüştüğü zamanlarda bu türden haberleri pasaja hem *Burcân*'ı hem de *Burgar*'ı dâhil ederek ederek aktarmıştır. Fakat bunu yaparken her iki etnonimin de Tuna Bulgarları için kullanıldığının farkında olmadığı anlaşılır. Bu türden haberler için bkz. Mes'üdi, *Mürûcû'z-zehab*, I, 144-145 ve III, 245; Mes'üdi, *et-Tenbüh ve'l-işrâf*, s. 166-167, 170.

⁶⁵ Mes'üdi, *et-Tenbüh ve'l-işrâf*, s. 158.

⁶⁶ *Bend* (ç. *bunûd*) kelimesi, idarî bölge manasına gelmekte olup pasajda tam olarak Bizans Themaları için kullanılmıştır. *Bend* için bkz. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beyrut 1968, I, s. 259. Pasajın değerlendirilmesi için bkz. Brooks, “Arabic Lists of the Byzantine Themes”, s. 67-77.

⁶⁷ Bkz. Kenneth M. Setton, “On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and Their Alleged Occupation of Athens”, *AJA*, LVIII/4 (1954), s. 311-319; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 240.

⁶⁸ *Valandariyye* için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 465-473; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 81-84.

Bu haberde ise Mes'ûdî'nin kaynağı bizzat sefere iştirak edenler olmalıdır. Daha sonrasında Tuna Bulgarları için *Bulgar* etnonimini kullanan başka bir esere tesadüf edemedik. Netice itibarıyla *Bulgar* etnonimi kullanılarak aktarılmış haberlerin miladi IX. yüzyılın ikinci çeyreği civarlarından X. yüzyıl başlarına kadarki döneme ait olduğunu söylemek mümkündür.

***Bulgar* (بلغر) ve *Bulgari* (بلغرى)**

Kronolojik sıra göz önüne alındığında bir sonraki etnonim ise *Bulgar*'dır ve Tuna Bulgarlarının asıl öztanımlaması⁶⁹ olmasının yanı sıra yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi onlar için kullanılmış en yaygın etnonimdir. *Bulgar* etnonimi ilk olarak, bir diğer önemli kaynağımız, İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserinde geçmektedir. İbn Rüste'nin eserindeki Bizans'a ve çevresine dolayısıyla da Tuna Bulgarlarına dair bilgilerin çok büyük bir kısmı Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktarılır. Hârûn b. Yahyâ, Askalân⁷⁰'da esir edildikten sonra kara ve deniz yoluyla Konstantinopolis'e götürülmüş ve sonrasında da, aktardığı bilgiler dikkate alındığında, Balkanlar üzerinden Roma (الرومية) şehrine kadar gitmiştir⁷¹. Modern araştırmacılar Hârûn b. Yahyâ'nın miladi X. yüzyıl başlarında Konstantinopolis'te bulunduğu konusunda hemfikirlerdir⁷². Bu esnada gördükleri, güzergâhı üzerindeki bölgelerin coğrafi özellikleri ve yakın tarihlerine dair haberleri en detaylı şekilde İbn Rüste tarafından aktarılmıştır. Böyle bir pasajda İbn Rüste, Tuna Bulgarları ülkesine dair: "*Kıstantiniyye'ye (قسطنطينية) [Konstantinopolis'e] Bulgar (بلغر) denilen memlekettten gelen su yolu vardır. Ona [Konstantinopolis] doğru bu nehir yirmi günlük yoldan gelir*" demektedir⁷³. İbn Rüste'nin Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktardığı bilgilerde kullanılmış olan *Bulgar* etnonimi, doğrudan tanıklığa dayandığından dolayı konumuz açısından oldukça önemlidir. İbn Rüste, daha öncesinde iklimlerden⁷⁴ bahsettiği pasajlarda bu bölgede bir Bulgar beldesinden bahsetmezken bunun yerine, yine Cermî kökenli bir

⁶⁹ Tuna Bulgarlarının kendi öztanımlamaları olan *Bulgar*'ın etimolojik olarak açıklanması hususunda bkz. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62-63; Laszlo Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 87.

⁷⁰ Askalân, Filistin'in güney sahillerinde bulunan bir şehridir. Bkz. Mustafa Fayda, "Askalân", *DLA*, III, s. 487-488.

⁷¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 109-119. İbn Rüste'nin Hârûn b. Yahyâ'dan Konstantinopolis'e dair naklettiği kısım Aleksandr A. Vasiliev tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), s. 154-162.

⁷² Tartışmalar için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 419 dn. 2; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literaturaya*, s. 132-133; Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2012, s. 141.

⁷³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 115.

⁷⁴ Müslüman coğrafyacıların dünyayı yedi iklim şeklinde tasnif etmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Ağan, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, XLVII/2 (2006), s. 195-213.

bilgi olarak, *Burcân*'ı zikreder⁷⁵. İbn Rüste'nin *Burcân* etnonimini kullanarak verdiği bilgilerinse orijinal bir tarafı yoktur.

Yine Mes'ûdî'nin eserinde İdil Bulgarlarına dair bölümde *Bulgar* (بُلْغَر) etnonimi kullanılarak bazı haberler aktarılmıştır. Kendisi İdil Bulgarlarından bahsederken farkında olmadan Tuna Bulgarlarına değinmektedir⁷⁶:

“Bu melik [Melikü'l-Bulgar], Kustantüniyye beldelerine elli bin veya daha fazla süvarinin başında olarak akınlar yapar. Onun akınları Rûmiyye [Roma], Endülüüs, Burcân memleketi (أرض بُرْجَان), Celâlike ve İfrence civarlarına kadar uzanmaktadır. Oradan [Medînetü'l-Bulgar'dan] Kustantüniyye'ye kadar mamureler ve bozkırlardan geçen yaklaşık iki aylık yoldur”.

Bilginin Hârûn b. Yahyâ kökenli olduğu kesindir. Çünkü İbn Rüste'de de Hârûn b. Yahyâ'dan nakille verilen kısımda bir *Burcân* memleketinden (بلاد ملك بُرْجَان) bahsedilmektedir⁷⁷ ve orada da aslında bahsedilen Tuna Bulgarları değil Frankların hâkimiyetindeki *Burgundia*⁷⁸'dir. Zaten Hârûn b. Yahyâ, *Burcân* etnonimini asla Tuna Bulgarları için kullanmamıştır. Mes'ûdî'deki bu haber, yine İdil Bulgarları ile Tuna Bulgarlarının karıştırıldığı bir yerde, Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283) tarafından *Bulgār* (بُلْغَار) etnonimi kullanılarak aktarılmıştır. el-Kazvîni de *Bulgār* ile Kustantüniyye'nin arasının iki aylık bir mesafe olduğunu ve oraya *Bulgār*'ın akınlarda bulunduğundan bahseder⁷⁹.

372/982-983 yılında kaleme alınmış anonim coğrafya eseri *Hudûdü'l-âlem*'de de Tuna Bulgarları için genellikle *Bulgarî* (بُلْغَرِي) etnonimi kullanılmıştır. Bunun sondaki Farsça nispet ifade eden -ی haricinde İbn Rüste tarafından kullanılan *Bulgar* etnoniminden bir farkı yoktur. *Hudûdü'l-âlem*'in bilinmeyen müellifi Tuna Bulgarlarına dair bir pasajda şunları söyler⁸⁰:

“Bulgarî (بُلْغَرِي), Rûm'un kuzeybatısında dağda⁸¹ yaşayan insanlara verilen isimdir. Onlar kâfirdirler. Ve onlar aynı zamanda Rûmidirler (روميان). Fa-

⁷⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 96; İbn Rüste'nin eserindeki iklimlere dair olan kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, s. 201-203; Neredeyse aynı anlatı Bekrî'de (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 135) de bulunmaktadır.

⁷⁶ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, I, s. 144. Şeşen de burada kastedilenlerin Tuna Bulgarları olduğu düşüncesindedir. Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 48 dn. 71.

⁷⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 118.

⁷⁸ Haberde bahsedilen *Burgundia* idarecisi için bkz. Vasiliev, “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople”, s. 152.

⁷⁹ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Acâ'ibü'l-mahlûkât*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849, s. 412 ve *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, [nşr. yk], Beyrut [t. y.], s. 612.

⁸⁰ *Hudûdü'l-âlem*, thk. Menüçehr Sütüde, Tahran 1983, s. 176; İng. çev. Vladimir F. Minorsky, London 1937, s. 157-158.

⁸¹ Sütüde tarafından yapılan tahkikte (s. 186) böyledir. Minorsky tercümesinde (s. 157) ise: “Rûm'un kuzeybatısında Bulgarî Dağı'nda oturan insanlara verilen isimdir” şeklindedir.

kat kendilerinin dışındaki diğer Rûmîlerle sürekli savaşır. Bu Bulgarî, tarlalara ve büyük miktarlarda büyükbaş hayvanlara sahip olan dağlılardır. ...”.

Hudûdü'l-âlem'de de daha önceki eserlerde bulunmayan bilgiler bulunduğundan Cermî'den farklı bir kaynağı olduğu anlaşılıyor. Minorsky, başka bir haber nedeniyle *Hudûdü'l-âlem*'in müellifinin Hârûn b. Yahyâ'dan haberdar olduğunu söyler ki⁸² bizim fikrimize göre de onun tarafından kullanılmış olan *Bulgarî* etnoniminin kaynağı da yine Hârûn b. Yahyâ'dır. Fakat müellif, Hârûn kökenli bilgilere ilave olarak güncel haberleri de pasajına eklemiştir. Burada Bulgarların aynı zamanda Rûmî olduklarının ve diğer Rûmîler ile sürekli savaşmalarının söylenmesi ise 971 tarihinde Bizans İmparatoru I. Ioannes Çimiskes (969-976) tarafından Bulgar başkentinin zaptedilerek hâkimiyet altına alınmasına ve kısa süre sonra Bulgarların Bizans'a karşı isyanlarına bir göndermedir⁸³. *Hudûdü'l-âlem*'deki başka bir pasajda ise *Bulgarî*, Tuna Bulgarları için bir etnonim olarak kullanılmasının yanında onların ülkesindeki bir dağın ve bir nehrin ismi olarak da zikredilir. Fakat yine Cermî kökenli olarak *Thrace Themasi*'na ve *Burçân* (> *Burcân*) memleketine dair haberleri de bu rivayete dâhil ederek biraz karışıklığa sebep olmuştur:

“Ve diğer dağ Rûm'un batı sınırlarındadır. Ona Bulgarî (بلغرى) denilir. Dağ birçok nimetleri ile meskündür”⁸⁴ ... Ve diğer nehir Rûm ülkesinin batısındaki Bulgarî Dağı (كوه بلغرى)'ndan çıkar ve Rûm ülkesinde yaşayan Saklâbların mahalline ulaşuncaya kadar doğu istikametinde akar. Burçân [sic] ülkesine (ناحيه بُرچان) geçtikten sonra Burâkiye Themasi'nın (عمل بُراقية) ve Kostantiniye şehrinin kenarından geçerek suyunun kalanını Halic'e boşaltır. Bu nehre Bulgarî Nehri (رود بلغرى) denilir”⁸⁵.

Anlaşıldığı kadarı ile İslâm tarih ve coğrafya yazımında *Bulgar* etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair aktarılan ilk haberler Hârûn b. Yahyâ'nın tanıklığına dayanmaktadır. Hârûn'un zorakî seyahati miladî X. yüzyıl başlarında gerçekleşmiş olduğundan kendisinden aktarılan bilgiler de X. yüzyıl başlarındaki durumu aksettirirler. Sonrasında ise *Hudûdü'l-âlem* müellifi aynı etnonimi kullanarak Tuna Bulgar Hanlığı'nın 971 yılındaki yıkılışıyla hemen sonrasındaki isyanlarına dair bilgileri de ilave ederek *Bulgar* etnonimi ile verilen bilgileri güncellemiştir. Özetle *Bulgar* etnonimiyle verilen bilgiler miladî X. yüzyıl başları ile aynı yüzyılın son çeyreğinin sonlarındaki döneme dairdir.

⁸² Minorsky, *Hudûd al-âlam, The Regions of the World*, s. 429.

⁸³ Tüm bu gelişmeler için bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, 201-216; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 274-280.

⁸⁴ *Hudûdü'l-âlem*, thk. Sütüde, s. 52; İng. çev. Minorsky, s. 79.

⁸⁵ *Hudûdü'l-âlem*, thk. Sütüde, s. 37; İng. çev. Minorsky, s. 69.

Bulgārü'd-dâhil (بلغار الداخل) ve Bulgār-ı Enderünî (بلغار اندرونی)

Tuna Bulgarları için kullanılmış olan bir diğer etnonim de *Bulgārü'd-dâhil* (بلغار الداخل), yani *İç Bulgār*'dir. Bu etnonime eserinde tesadüf edebildiğimiz ilk coğrafyacı *İslâm Atlas Ekolü*⁸⁶ temsilcisi İstahrî'dir (ö. 340/951-952'den sonra). İbn Havkal da (ö. 367/977'den sonra) eserinde ilave bilgiler bulunmasına rağmen genel olarak İstahrî'yi takip eder. İstahrî, Tuna Bulgarlarına dair şöyle bir haber aktarmaktadır⁸⁷:

“...Rûs; Hazar, Rûm ve Bulgārü'l-â'zam'a (بلغار الاعظم) [Büyük Bulgār] ticarete giderler. Onlar [Rûs] kuzeyden Rûm'a komşudurlar ve çok kalabalıkturlar. O derece kuvvetlidirler ki kendilerine komşu olan Rûm'a ve Hıristiyan olan Bulgārü'd-dâhil'e (بلغار الداخل) [İç Bulgār] haraç koymuşlardır”.

İbn Havkal'daki anlatı ise daha günceldir⁸⁸:

“...Rûs; Hazar'a, Rûm'a ve Bulgārü'l-â'zam'a (بلغار الاعظم) [Büyük Bulgār] ticarete giderler. Onlar [Rûs] kuzeyden Rûm'a komşudurlar ve onlar çok kalabalıkturlar. O derece kuvvetliyidiler ki eskiden kendilerine komşu olan Rûm'a ve aralarında Müslümanların ve Hıristiyanların bulunduğu Bulgārü'd-dâhil'e (بلغار الداخل) [İç Bulgār] haraç koymuşlardı. Rûs'un üzerlerine gelmesi ve onları yurtlarından sürüp çıkarmaları nedeniyle zamanımızda Bulgār, Burtâs ve Hazar'dan hiçbir iz kalmamıştır...”.

Buradaki *İç Bulgār* etnonimi açıkça Tuna Bulgarları için kullanılmıştır. Josef Marquart'ın önerisini kabul eden Vladimir F. Minorsky de bu görüştedir ve etnonimin, bahsi geçen ekolün kurucusu, Ebû Zeyd el-Belhi⁸⁹'ye (ö. 322/934) ait olduğunu söylemektedir⁹⁰. Haberde, Rusların hem Tuna Bulgarlarına hem de Bizans'a haraç koymalarına dair olan atf elbette Kiev Knezi İgor'un (?-945) 941 ve 943 yıllarında hedefi Konstantinopolis olan seferleriyle ilgilidir. İlkinde hedeflerine ulaşamayan Ruslar, 943 yılındakinde Bizans ile bir anlaşma yaparak beraberlerindeki Peçenekleri de Tuna Bulgarlarının üzerine göndermişler ve onların topraklarını yağmalatmışlardı⁹¹. İbn Havkal'ın pasajındaki ilavelerde, *Bulgar'dan zamanımıza bir iz*

⁸⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 103. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy (*Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 194) tarafından *Klasik Coğrafya Ekolü* olarak adlandırılırken Murat Ağarı ise bu ekole *Belh Coğrafya Ekolü* adını verir. *Belh Coğrafya Ekolü* için bkz. Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahrî”, *TAED*, 34 (2007), s. 178-188.

⁸⁷ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927, s. 226; bu kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 162.

⁸⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1873, s. 286; bu kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 172.

⁸⁹ Belhi için bkz. İlhan Kutuer, “Belhi, Ebû Zeyd”, *DİA*, V, s. 412-414.

⁹⁰ Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 438-440.

⁹¹ Bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 88; Runciman, *First Bulgarian Empire*, 186; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 258-259; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 486-489.

kalnamıştır denilmekle de Kiev Knezi Svyatoslav'ın (964-972) 968 yılında Tuna Bulgar Hanlığı'nın başkentini ele geçirmesine⁹² atıf yapılmıştır. Bunlar yukarıda değindiğimiz Bizans İmparatoru Çimiskes'in Bulgar başkentini zaptının hemen öncesinde olan gelişmelerdi.

İstahrî ve İbn Havkal'ın eserleri haricinde Tuna Bulgarları için *İç Bulgār* etnoniminin kullanıldığı bir diğer coğrafya eseri de *Hudûdü'l-'âlem*'dir. Fakat burada *Bulgārî'd-dâhil* (بلغار الداخل) etnonimi Farsça *Bulgār-ı Enderûnî*⁹³ (بلغار اندرونی) şeklinde kullanılmıştır ve her ikisi de aynı manaya gelmektedir: *İç Bulgār*. *Hudûdü'l-'âlem*'deki etnonimin de Belhî geleneğinden alınmış olduğu aşikârdır. Müellifimiz Karadeniz'den bahsediyor⁹⁴:

“...Bir diğeri Gurziyân Denizi'dir (دریای گُززیان). Burası Buntus Denizi (دریای بنطس) olarak da isimlendirilir. Doğudaki sınırı el-Lân sınırlarıdır. Kuzey sınırı Becenâk, Hazarlar, Mirvât, Bulgār-ı Enderûnî (بلغار اندرونی) [İç Bulgār] ve Saklâba ait yerlerdir. Ve onun Batı sınırı Nâhiyet-i Burcân'dır (ناحیت برجان) [Burcân ülkesi]. Ve onun güney sınırı ise Rûm ülkesidir...”

Müellif, burada da farklı kaynaklardan gelen bilgileri telif etmiştir ve haberdeki *Burcân*'a dair ayrıntılar yine Cermî kökenlidir.

Önemli bir ayrımı, İstahrî'nin ve İbn Havkal'ın eserlerinde kesinlikle *Burcân* etnoniminin kullanılmamış olmasıdır. Bu belki de *Burcân* ile kastedilenin Tuna Bulgarları olduğunun farkına varmalarından ileri gelmekteydi veya Cermî kökenli bilgilerden haberdar değildiler. Dikkat çekici bir diğer ayrımı ise tüm Bulgar halkları için ortak bir *Bulgār* etnoniminin kullanılmış, buna eklenen sıfatlar yardımı ile de farklılığın vurgulanması yoluna gidilmiş olunmasıdır. Bu manada *Bulgārî'd-dâhil* gibi bir etnonimin ortaya çıkışını, en azından Tuna ve İdil Bulgarları⁹⁵ arasındaki farkın daha belirginleştirilmeye çalışılması olarak görmek gerekir. Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi bu ikisi sıklıkla birbirleriyle karıştırılmaktaydı. Eğer böylesine bir durum söz konusuysa bunu İdil Bulgarlarının da Müslümanların dikkatini çekecek derecede bir siyasî ve ticarî bir güç haline gelmiş olmalarına⁹⁶ bağlamak gerekir.

⁹² Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 25; Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 201-202; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 271; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 489.

⁹³ Kurat (“Bulgaristan”, *İA*, II, s. 783), *Hudûdü'l-'âlem*'deki *İç Bulgār*ların Kara Bulgarlar olduğunu söylemektedir. Kara Bulgarlar için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 439 dn. 3; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 202-204.

⁹⁴ *Hudûdü'l-'âlem*, thk. Sütüde, s. 13-14; İng. çev. Minorsky, s. 53.

⁹⁵ İdil Bulgarları için bkz. Ahmet Taşağl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, XXI, 472-474; İ. R. Tagirov, “İdil Bulgarları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 35-62.

⁹⁶ Sâmânîler ile İdil Bulgarları arasındaki ticarî münasebetlere dair bkz. Aydın Usta, “Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)”, *TDA*, 170 (2007), s. 221-239.

Bunlara ilaveten böylesine tanımlamaların tam olarak ne gözetilerek yapıldığı da kesin değildir ama iklimlerin tasnifi ile ilgisi olma ihtimali de vardır. Özetle, bu etnonimle aktarılan bilgiler de miladî X. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerindeki duruma işaret etmektedir.

Bulkār (بلغار)

Bir sonraki etnonim Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin eserinde gördüğümüz ve çoğul bir şekilde kullanılmış olan *Bulkār*'dır (بلغار). Bekrî bu etnonimi, İbrâhîm b. Ya'kûb el-Turtûşî el-İsrâ'îli'den nakille aktardığı haberlerinde kullanmıştır. Tuna Bulgarlarına dair diğer haberlerindeyse *Bulkār* yerine kullandığı etnonimler *Burcân* ve *Burgar*'dır⁹⁷. Bekrî'nin kaynağı konumundaki İbrâhîm b. Ya'kûb ise, 965 yılı civarında çıkmış olduğu seyahatle Avrupa'nın büyük kısmını dolaşmış bir kişiydi⁹⁸. Onun da eseri günümüze ulaşması olmakla birlikte eserden bazı pasajlar Müslüman coğrafyacıların tarafından aktarılmıştır. Böyle bir haberde Bekrî Bulgarların Hıristiyan olmalarından bahsediyor⁹⁹: “ ... İbrâhîm b. Ya'kûb [el-Turtûşî el-İsrâ'îli şöyle] dedi: *Bulkâr*ların *Meliki* (ملك بلغارين), *Rûm* beldeleri üzerine saldırı yaptığında *Kustantîniyye* şehrini kuşattığı zaman Hıristiyan olmuştur... ”¹⁰⁰.

Bekrî'nin haberinde çoğul olarak kullanılan *Bulkār* etnonimi büyük ihtimalle, haberi kendisinden nakille aktardığı, İbrâhîm b. Ya'kûb'a dayanmaktaydı. Çünkü Ortaçağ İslâm ve coğrafya yazımında Bulgarlardan veya diğer boylardan bu şekilde çoğul bir tanımlamayla bahsedilmesi çok karşılaşılan bir durum değildir. Nisbesinden anlaşıldığı kadarı ile Yahudî olan İbrâhîm b. Ya'kûb, bahsi geçen literatüre çok da yakın olmamasından dolayı bu şekli tercih etmiş olmalı. Aynı etnonim olmasa da benzer bir durumda eserini Arapça kaleme almış İbnü'l-İbrî (ö. 1286) de, Bekrî'deki gibi Tuna Bulgarlarından çoğul bir şekilde bahsetmektedir¹⁰¹. Buna ilaveten İbrâhîm b. Ya'kûb'dan nakillerde bulunan Kazvîni'nin eserlerinde de Bulgarlar için kullanılmış etnonimlerin (بلغار) daima tekil olmasının¹⁰² sebebi de Kazvîni'nin bu haberlerde İbrâhîm b. Ya'kûb'u kullanmaması gösterilebilir. İbrâhîm b. Ya'kûb kökenli bu etnonimle aktarılan haberler yaklaşık olarak miladî X. yüzyıl başlarından son çeyreğine kadarki döneme dairdir. Çünkü yalnızca kişisel gözlemlerini değil, erken tarihli haberlerine bakılırsa, topladığı tarih rivayetlerini de aktarmıştır.

⁹⁷ Bkz. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 41, 135, 259 ve II, s. 25-28, 62.

⁹⁸ Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 190; André Miquel, “ İbrâhîm b. Ya'kûb al-İsrâ'îlî al-Turtûşî ”, *EF*, III, s. 991.

⁹⁹ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 255.

¹⁰⁰ Bu haber Vasilev tarafından tartışılmıştır. Bkz. “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople”, s. 150.

¹⁰¹ İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997, s. 101.

¹⁰² Bahsedilen haberler için bkz. Kazvîni, *'Acâ'ibü'l-mahlûkât*, s. 412 ve *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, s.

Sonuç

Bu çalışmamızda Ortaçağ İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimleri kronolojik açıdan değerlendirdik. Bu değerlendirme yapılırken özellikle de doğrudan tanıklığa dayanmalarından dolayı Tuna Bulgar Hanlığı'nın çağdaşı (miladî VIII.-X. yüzyıllar) olan etnonimlerin üzerinde durduk. Mevzubahis etnonimler kronolojik bir tasnife tâbi tutulduğunda kullanılmış olan ilk etnonim *Burcân*'dir (بُرْجَان). *Burcân*, Bulgarların öztanımlamalarından biri olmamasına rağmen öztanımlamalarından olan *Burgar*'ın Arapçalaştırılmış şekliydi. *Burcân* etnonimi yaklaşık olarak miladî VIII. yüzyıl başından IX. yüzyıl ortalarına kadar olan haberlerde Tuna Bulgarlarını kastederek kullanılmıştır. *Burcân*'dan sonra kullanılan etnonim *Burgar* (بُرْغَر), aynı zamanda Tuna Bulgarlarının öztanımlamalarından biridir. *Burgar*, yalnızca İbnü'n-Nedim ve Mes'ûdî tarafından miladî IX. yüzyıl ikinci çeyreği civarlarından X. yüzyıl başlarına kadarki döneme ait haberlerde kullanılmıştır. Geriye kalan tüm etnonimler Tuna Bulgarların asıl öztanımlamaları *Bulgar*'ın varyantıdır ve çok ufak yazım değişiklikleri ile birbirlerinden ayrılırlar. Buna rağmen her birinin hangi dönem haberlerinde kullanıldığı konumuz ve genel olarak tarihçilik açısından oldukça önemlidir. Kronolojik tasnife göre bir sonraki etnonim *Bulgar* (بُلْغَر), ilk önce İbn Rüste'nin eserinde, miladî X. yüzyıl başlarına ait haberlerde kullanılmıştır. Sonrasında Mes'ûdî tarafından *Bulgar* etnonimi kullanılarak aktarılmış olan haberler de yine aynı döneme aittir. Fakat *Hudûdü'l-âlem*'deki *Bulgarî* (بُلْغَرِي) etnonimiyle aktarılan bilgiler ise genel olarak miladî X. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına aittir. Bir diğer etnonim *Bulgârî'd-dâhil* (بُلْغَارِ الدَاخِل) ise el-Belhî kökenli olup onun takipçileri İstahrî ve İbn Havkal tarafından kullanılmıştır. Bu etnonim ile verilen bilgiler de miladî X. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerine dair haberlerde kullanılmıştır. Çünkü hem İstahrî hem de İbn Havkal bunlara yeni bilgiler ilave etmişlerdir. Aynı etnonim *Hudûdü'l-âlem*'de *Bulgār-ı Enderûnî* (بُلْغَارِ اَنْدَرُونِي) şeklinde kullanılmıştır ve her ikisi de *İç Bulgār* manasına gelmektedir. Son etnonim *Bulkār* (بُلْكَار) ile verilen bilgiler de miladî X. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar olan döneme aittir ve çoğul olarak karşılaştığımız tek kullanımdır.

KAYNAKLAR

- Alfonso el Sabio, *Primera Crónica General Estoria de España*, I-II, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906.
- Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripartita*, ed. Caroli Annibalis Fabroti, Venetiis 1729.
- Annales Bertiniani*, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883.
- Annales Fuldenses*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1891.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, I-II, İng. çev. Heyet, New York 1800.
- Flores Historiarum*, I-II, İng. çev. Charles Duke Yonge, London 1853.
- Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
- Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, ed. Hans von Mžik, Leipzig 1926.
- Hudûdü'l-'âlem, The Regions of the World*, İng. çev. Vladimir F. Minorsky, London 1937.
- Hudûdü'l-'âlem*, thk. Menuçehr Sütûde, Tahran 1983.
- İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I-LXXX, thk. Ömer b. Garamel-Amravî, Beyrut 1995-2000.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1873.
- İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XXI, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cîze 1997-1999.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire [t. y].
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefse*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.
- İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir*, I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001.
- İbn Serâbiyûn, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlîmi's-seb'a*, ed. Hans von Mžik, Leipzig 1926.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I-XI, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut 1987.
- , *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-X, çev. Heyet, İstanbul 2008.
- İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanûth zabhne*, I-II, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- , *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Beyrut 2010.

- İdrisî, *Nüzheti'l-müştak fi'htiraki'l-âfâk*, I-II, [nşr. yk], Beyrut 1989.
- Ioannes Malalas, *Khronographia*, İng. çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986.
- İstahrî, *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927.
- Movsēs Khorenats'i, *Hayoc' Patmut'üwn*, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Acâ'ibü'l-mahlûkât*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849.
- , *Âsârü'l-bilâd ve ahbâri'l-'ibâd*, [nşr. yk], Beyrut [t. y.].
- Kütübü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fi' ahbâri'l-hakâ'ik*, ed. Michael Jan de Goeje - Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869.
- Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- Kosmas Indikopleustes, *Khristianiki Topographia*, ed. Eric Otto Winstedt, Cambridge 1906.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt-Peterburg 1903.
- Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I-II, haş. Halîl İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998.
- Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işraf*, [nşr. yk.], Kahire 2009.
- , *Mürücü'z-zehab*, I-IV, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010.
- Pskovskaya Letopis*, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837.
- Ptolemaios, *Geographia*, I-III, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Moritz Eduard Pinder - Gustav Parthey, Berolini 1860.
- Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.
- Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülük*, I-X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1977-1982.
- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 2002.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, [nşr. yk.], Beyrut 1977.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1990-2000.

—————, *Düvelü'l-İslâm*, I-II, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnaut, Beyrut 2006.

Araştırma Eserleri

Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVII/2 (2006), s. 195-213.

—————, “İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34 (2007), s. 169-191.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tervel Han (702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-568.

Arslan, Murat, “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olba*, 14 (2006), s. 75-91.

Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

Bosworth, Clifford E., “Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)”, *EP*, VIII, 878-879.

Brooks, E. W., “The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources”, *The Journal of Hellenic Studies*, 18 (1898), s. 182-208.

—————, “Arabic Lists of the Byzantine Themes”, *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 67-77.

El-Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012.

Curta, Florin, “Sklaviniai and Ethnic Adjectives: A Clarification”, *Byzantion Nea Hellás*, 30 (2011), s. 85-98.

Eckhart, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2010.

Fayda, Mustafa, “Askalân”, *DİA*, III, 487-488.

Fazlıoğlu, İhsan, “Hârizmî”, *DİA*, XVI, 224-227.

Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

—————, “Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)”, *EP*, VIII, 872-878.

Hacıyev, Hanoğlan, “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik”, *İslam San’at, Tarih Edebiyat ve Müsâkîsi Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 111-142.

- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s. 91-123.
- Karatay, Osman, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekleşme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (2010), s. 1-18.
- Kazhdan, Alexander, "Theme", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2034-2035.
- Kraçkovskiy, İgnatıy Yulianoviç, *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957.
- Kurat, Akdes N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- , *Rusya Tarihi*, Ankara 1999.
- , "Bulgaristan", *İA*, II, 796-801.
- Kurt, Hasan, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, XXIX, 318-319.
- Kutluer, İlhan, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, V, 412-414.
- Lamanskiy, Vladimir İ., *O Slavyanah v Maloy Azıy, v Afrike i v İspaniy*, Sankt-Peterburg 1859.
- Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII, Beyrut 1968.
- Macartney, Carlile A., *Hungary: A Short History*, London 1962.
- Miquel, André, "İbrâhîm b. Ya'küb al-İsrâ'îlî al-Turtüşî", *EF*², III, 991.
- Mişin, Dimitri E., *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999.
- , "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 13 (1959), s. 1-21.
- , "Byzantium and South Slavs", *The Slavonic and East European Review*, XLII/98 (1963), s. 1-14.
- , "The Byzantine Background of the Moravian Mission", *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), s. 1-18.
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003.
- Özdemir, Mehmet N., "Sakâlibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2011), s. 89-107.
- Pritsak, Omeljan, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebelere", çev. Osman Karatay, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 509-521.

- Rásonyi, Laszló, *Doğu Avrupa'da Türklük*, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Riveros, José M., *La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas*, Valparaíso 2010.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.
- Rotter, Gernot, "Maslama b. 'Abd al-Malik b. Marwān", *EP*, VIII, 740.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Setton, Kenneth M., "On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and Their Alleged Occupation of Athens", *American Journal of Archaeology*, LVIII/4 (1954), s. 311-319.
- Suter, Heinrich, "Mecesti", *IA*, VII, 438-439.
- Şan, Erman, "Mesleme b. Abdümelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medinetü's-Sakālibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 71-83.
- Şemseddin Sâmi, *Kāmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- , *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- , "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar)", *İslam Tetkikleri Entitüsü Dergisi*, VII/3-4 (1979), s. 3-29.
- Tagirov, İ. R., "İdil Bulgarları", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 35-62.
- Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul 2013.
- , "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, XXI, 472-474.
- , "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.
- Tekin, Talât, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.
- Treatgold, Warren T., "Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army", *Greek Roman and Byzantine Studies*, 21 (1980), s. 269-288.
- Usta, Aydın, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 170 (2007), s. 221-239.

- Vasiliev, Aleksandr A., “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constanti-nople”, *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), s. 154-162.
- Vasmer, Marx, *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, I-IV, Moskva 1987.
- Vernet, Joan, “Al-Kh^wārazmī”, *EP*, IV, 1070.
- Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm, “Mesleme”, *İA*, VIII, 126-127.